

Dr. G.C. den Hertog en dr. A. Noordegraaf (red.)

Dienen en delen

Basisboek diaconaat

Boekencentrum

Dienen en delen
Dr. G.C. den Hertog en dr. A. Noordegraaf (red.)

Dienen en delen

Basisboek diaconaat

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Studio Anton Sinke

Illustratie omslag: het beeld 'De Barmhartige Samaritaan' maakt onderdeel uit van de kunstcollectie van het Erasmusziekenhuis te Rotterdam. Het is gemaakt door de beeldhouwer Han Wezelaar en in 1964 geplaatst bij de opening van het toenmalige Dijkzigtziekenhuis. Foto Steven Heijstek.

ISBN 978 90 239 0236 2

NUR 700

© 2009 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Inhoud

Woord vooraf

I Inleiding – *A. Noordegraaf*

- 1 De naam en de zaak
- 2 De christelijke gemeente
- 3 Vakgebied
- 4 Doel en opzet

II Verkenningen in de Bijbel – *A. Noordegraaf*

A oude testament

- 1 Het gebod van de Here
- 2 Profeten als wachters

B NIEUWE TESTAMENT

- 3 Als één die dient
 - 4 De diakonia van de gemeente
 - 5 De diaken
- Samenvatting

III Verkenningen in de geschiedenis – *A. Noordegraaf*

- 1 De Vroege Kerk voor en na Constantijn de Grote
 - 2 De kerk in de Middeleeuwen
 - 3 De Reformatie
 - 4 Piëtisme en methodisme
 - 5 De negentiende eeuw
 - 6 Ontwikkelingen in de twintigste eeuw
- Samenvatting

IV Theologische en hermeneutische verkenningen in het
diaconaat – *G.C. den Hertog*

- 1 Inleiding
 - 2 Theologische lijnen
 - 3 Diaconaat tussen kerk en samenleving
- Samenvatting

V Diaconaat en gemeente – *K.T. de Jonge*

- 1 Zonder een gemeente geen diaconaat
- 2 Het diaconaat in de kerkdienst
- 3 Het diaconale huisbezoek
- 4 De diaken ‘als spin in het web’
- 5 Diaconale zorg

6 De diaken en het geld
Samenvatting

VI Diaconaat in de samenleving – *A. Heystek*

- 1 Inleiding
 - 2 Kerken in meervoud
 - 3 Enkele aspecten van het diaconaat in de samenleving
 - 4 Ontwikkelingen in de samenleving
- Samenvatting

VII Diaconaat wereldwijd – *B. Loonstra*

- 1 Inleiding
 - 2 Diaconale relaties wereldwijd
 - 3 Diaconaat en verkondiging wereldwijd
 - 4 Vormen van werelddiaconaat
- Samenvatting

VIII Diaconale gemeenteopbouw – *H.H. van Well*

- 1 Inleiding: tussen traditie en toekomst
 - 2 Diaconaat en diaken: stand van zaken
 - 3 Gemeente
 - 4 Gemeenteopbouw: een bijbels leerproces
 - 5 Diaconale gemeenteopbouw: een praktisch en dienend leerproces
 - 6 Gemeenteopbouw: diakenen
 - 7 Diaconaal beleid: daadwerkelijk samen in actie
- Samenvatting

De auteurs

Register van bijbelteksten

Register van namen

Register van zaken

Woord vooraf

Met dit boek willen redactie en medewerkers een bijdrage leveren aan de bezinning op het diaconale handelen dat in en vanuit de christelijke gemeente verricht wordt. Er bleek behoefte te zijn aan een boek dat vanuit gereformeerd perspectief de theologie en praktijk van het diaconaat belicht. De studie *Zichtbare liefde van Christus* (onder redactie van D. Koole en W.H. Velema) uit 1991 en het door A. Noordegraaf in datzelfde jaar gepubliceerde *Oriëntatie in het diaconaat* zijn uitverkocht en worden niet meer herdrukt. Dat was voor deputaten diaconaat van de Christelijke Gereformeerde Kerken en enkele docenten aan de Christelijke Hogeschool Ede aanleiding het initiatief te nemen tot een nieuwe studie, die in zekere zin te zien is als een ‘update’ van de hierboven genoemde boeken. Hoewel dankbaar en veelvuldig gebruik is gemaakt van hetgeen daarin geboden is, is dit toch een geheel nieuw boek geworden. Het terrein van het diaconaat is immers voortdurend in beweging. Nieuwe ontwikkelingen in kerk en samenleving vragen om nieuwe bezinning.

Het ontwerp voor dit boek is besproken en gegroeid in een kring die iets wijder was dan die van de auteurs. De heren A. Roor en drs. J. Beukema, beiden als docent diaconaat verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede, hebben er actief in geparticipeerd en ook waardevol commentaar geleverd op de verschillende hoofdstukken. We zijn drs. H.H. van Well erkentelijk voor zijn bereidheid om, toen in een vergevorderd stadium een van de beoogde auteurs moest afhaken, een hoofdstuk voor zijn rekening te nemen. Veel dank zijn we verschuldigd aan mevrouw A. van Grootheest, die alle bijdragen zorgvuldig taalkundig heeft gecontroleerd en gecorrigeerd.

Dienen en delen is, zoals de ondertitel aangeeft, een basisboek. Met opzet hebben wij gekozen voor dit woord en niet voor het woord ‘handboek’. We pretenderen met dit boek niet een alomvattend overzichtswerk te geven, maar behandelen een aantal fundamentele theologische en praktische aspecten van het diaconaat. Wij willen met dit boek een tweeledig doel dienen. Allereerst is het bedoeld als studieboek voor studenten theologie,

zowel aan de hbo-opleidingen theologie als aan de universitaire predikantsopleidingen.

Daarnaast willen we met dit boek ook een bredere kring dienen. Wij denken aan diakenen, diaconale vrijwilligers, bestuurders van instellingen op het terrein van diaconaat en hulpverlening en niet in de laatste plaats aan theologisch geïnteresseerde gemeenteleden die toegerust willen worden ten aanzien van de kerntaken van de christelijke gemeente. Om de leesbaarheid te bevorderen, is de wetenschappelijke verantwoording in de vorm van voetnoten zo beperkt mogelijk gehouden. In een aantal gevallen is aan het begin van een hoofdstuk melding gemaakt van de gebruikte literatuur.

Een boek waaraan diverse scribenten hun medewerking verlenen, wordt gekenmerkt door stijlverschillen. Ieder heeft nu eenmaal een eigen wijze van schrijven. De redactie heeft dan ook niet gestreefd naar uniformiteit in stijl, maar wel met betrekking tot de opzet van de verschillende hoofdstukken.

Wanneer in dit boek de mannelijke vormen ‘hij’ en ‘hem’ gebruikt worden, mag de lezer daar doorgaans ‘zij’ of ‘haar’ in gedachten aan toevoegen. Diaconaat is immers een zaak van vrouwen en mannen.

Overlappingsen zijn zo veel mogelijk vermeden, behalve waar het inhoudelijk of didactisch raadzaam was bepaalde zaken te laten terugkeren. Wel zal de lezer zien dat verscheidene keren wordt verwezen naar wat in een ander hoofdstuk aan de orde komt. Bij deze verwijzingen gaat het soms om aanvullingen, maar ook wel om een ander gezichtspunt of om een samenvatting van wat elders behandeld is. Wij menen dat juist in een boek dat bedoeld is als leerboek, dergelijke *crossreferences* zinvol zijn.

Aan het boek zijn een register op bijbelplaatsen, een naam- en een zakenregister toegevoegd. De vervaardiging van het zakenregister heeft ds. K.T. de Jonge voor zijn rekening genomen.

Van harte hopen wij dat dit boek een impuls mag geven aan de diaconale bezinning en dat het mag leiden tot een dieper verstaan van wat dienen en delen naar de opdracht van Christus betekent.

G.C. den Hertog
A. Noordegraaf

I Inleiding

In november 2008 schreven duizend diakenen van de Protestantse Kerk in Nederland op initiatief van Kerk in Actie een brief aan de staatssecretaris van Volksgezondheid waarin zij hun verontrusting kenbaar maakten over de gevolgen van de bezuinigingen in de gezondheidszorg voor de zorgverlening. ‘In de afgelopen jaren lijken waarden als barmhartigheid en solidariteit door financieel-economische en beleidstechnische belangen te zijn overschaduwed.’ De diakenen wijzen erop dat door de efficiencymaatregelen in de zorg gehandicapten en chronisch zieken vaak voor acute problemen komen te staan. Zij pleiten voor een meer ‘relationele en menslievende zorg.’ In de geciteerde zinnen staan enkele woorden die de eeuwen door van grote betekenis zijn geweest voor de taak van de christelijke gemeente: barmhartigheid, solidariteit, relationele zorg, menslievendheid.

Dit zijn woorden die tot de kern van de joods-christelijke traditie behoren en die, zolang de christelijke gemeente er is, voortdurend als een aansporing en stimulans gewerkt hebben voor wat we plegen te noemen ‘het diaconale handelen van de christelijke gemeente’. Een handelen dat zich richt op wie zorg behoeven, in het genoemde voorbeeld: gehandicapten en chronisch zieken. Maar er zouden daarnaast vele andere groepen genoemd kunnen worden van mensen in noodsituaties, mensen in de knel, kwetsbaar en gemarginaliseerd. Eeuwenlang was het gewoon om van armenzorg te spreken. Maar ‘arm’ is een woord dat moeilijk te definiëren valt. We spraken in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw over de arme kant van Nederland – een nog altijd reëel aanwijsbare groep mensen – maar vergeleken met mensen in Afrika die soms van een euro of minder per dag moeten leven, is elke Nederlander rijk.

Over definities gesproken: een woord als ‘diaconaat’ – het onderwerp van dit boek – is eveneens lastig te definiëren. Neem alleen al de woorden die we gebruiken. Binnen de kerken wereldwijd ontbreekt een breed geaccepteerd begrip. Wat in de protestantse kerken ‘diaconaat’ genoemd

wordt, heet in de Rooms-Katholieke Kerk doorgaans ‘caritas’; in de twintigste eeuw komt daarnaast het woord ‘diaconie’ op. Terwijl in de reformatorische kerken een diaken een kerkelijk vrijwilliger is, een gemeentelid, geroepen tot een ambtelijke dienst, is in de Rooms-Katholieke Kerk sedert het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) ‘diaconaat’ de aanduiding voor het gewijde ambt van permanente diakens. In evangelische geloofsgemeenschappen kent men de zaak van de christelijke hulpverlening terdege, maar spreekt men doorgaans niet van ‘diakenen’ en ‘diaconie’.

In een land als Duitsland is diaconaat primair pastorale zorg en psychotherapeutische hulpverlening en heeft het vooral betrekking op het werk in instellingen, die doorgaans losstaan van de kerkelijke gemeenten. Pas in tweede instantie verstaat men er ook wel persoonlijke materiële hulp onder en dienstbetoon aan de naaste ver weg.

Er is nog een tweede punt dat een definitie lastig maakt. Diaconaal handelen is voortdurend in beweging. De maatschappij is immers steeds aan veranderingen onderhevig. Verschuivingen op sociaal-economisch terrein en wijzigingen in het maatschappelijk bestel zijn van invloed op de zorgvragen en het zorgaanbod. Diakenen en diaconaal werkers komen voortdurend voor nieuwe uitdagingen te staan. Dat roept de vraag op: hoe ver strekt het diaconaal handelen? Richt het zich alleen op de mensen in de kerk of ook op de nood van de samenleving? De diakenen worden wel ‘grensgangers’ genoemd, omdat ze vaak te vinden zijn op de grens van kerk en samenleving. Wat bedoelen we als we zeggen dat diakenen en diaconaal werkers ‘grensgangers’ zijn en werkzaam zijn op de grens van gemeente en samenleving? In de samenleving komen ze in aanraking met andere mensen die werkzaam zijn in de zorg en de hulpverlening, hetzij in overheidsdienst, hetzij in instellingsverband. Wat onderscheidt diaconale zorg van maatschappelijk dienstbetoon en hulpverlening? Wat is het eigene van kerkelijk diaconaat? Valt het samen met wat we noemen christelijke of kerkelijke presentie?

Kortom: de termen ‘diaconaat’ en ‘diaconaal’ mogen algemeen ingeburgerd zijn, de zaak is nog niet zo eenvoudig in een sluitende definitie onder te brengen

Wellicht valt er meer te zeggen vanuit een nadere verkenning van het terrein en kunnen we van daaruit komen tot een werkdefinitie. Daartoe ga ik in het vervolg van dit hoofdstuk eerst in op de naam en op de zaak (1), en vervolgens op het kerkbeeld (2). Daarna maak ik enkele opmerkingen over het vakgebied (3), terwijl ik in de laatste paragraaf doel en opzet van dit boek weergeef (4).

1 De naam en de zaak

Wezenlijk voor het christelijk geloof en het christelijk spreken en handelen is de liefde. Dat omvat naar het woord van Jezus: God liefhebben boven alles en de naaste als jezelf (Mat. 22:37-40). Het is geen wonder dat de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (Luc. 10:25-37) altijd weer een bron van inspiratie is geweest voor het beoefenen van naastenliefde, binnen en buiten de kerk. Christenen hebben immers geen monopolie op het verlenen van zorg, aandacht en hulp aan hun medemensen. Integendeel, soms komt het voor dat mensen buiten de kerk op indrukwekkende wijze metterdaad in de bres springen voor mensen in de knel, terwijl gevestigde kerken verstek laten gaan. Medemenselijkheid, filantropie, is een deugd die we ook buiten de kerk aantreffen. Onze samenleving kent tal van filantropische instellingen.

We hoeven op de betekenis daarvan niet af te dingen om toch te vragen naar het eigene van de christelijke beoefening van de naastenliefde, zoals die gestalte krijgt in het diaconaat. Letterlijk betekent het woord ‘dienstbetoon’. Het is afgeleid van de Griekse woorden *diakonia*, *diakonein*, *diakonos*.

De woorden ‘diakonia, diakonein, diakonos’

Diakonia heeft op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament de letterlijke betekenis ‘aan tafel dienen’, hetzij in de zin van de voorbereiding voor de maaltijd (vgl. Hand. 6:2), hetzij in het werk van de bediende die klaarstaat om de gasten te verzorgen (bijv. Luc. 12:37; Joh. 2:5, 9). Ook wordt het woord gebruikt voor de dienst aan de ander. Zo wordt in Lucas 8:3 gesproken over vrouwen die Jezus dienden met hun goederen. Dienen en dienstbetoon hebben in het Nieuwe Testament daarnaast een brede betekenis en omvatten al het werk dat gedaan wordt ten dienste van de opbouw en de uitbouw van de gemeente.

Wat is de achtergrond van deze woordgroep? Decennialang werd in de twintigste eeuw de betekenis afgeleid van de tafeldienst, het werk van de slaven, dat niet in hoog aanzien stond en door de filosoof Plato bijvoorbeeld als minderwaardig en verachtelijk werk zou zijn beschouwd.

In het Jodendom kreeg het woord een positievere klank en in het vroege christendom vond nog eens een opwaardering plaats. Jezus is, zo zegt men, met zijn offer tot groot voorbeeld geworden voor ware *diakonia*, als liefdedienst jegens de behoeftigen. ‘Dienst’ hield in: niet voor jezelf opkomen, maar jezelf altijd wegcijferen.

Doorgaans werd en wordt in boeken en artikelen over de theologie en praktijk van het diaconaat op deze interpretatie van Beyer teruggegrepen.

Het is de vraag of deze interpretatie recht doet aan de betekenis van de woordgroep en geen correctie behoeft. In een belangrijke studie uit 1978 komt de Australische theoloog J.N. Collins tot conclusies die vierkant ingaan tegen het artikel van Beyer. *Diakonia* in de betekenis van tafeldienst duidt volgens Collins nergens een verachtelijke slavendienst aan, maar wordt gebruikt voor alle activiteiten die passen bij goed gastheer- en gastvrouwschap. De tafeldienst omvat het ontvangen en verzorgen van de gasten zodat het hun aan niets ontbreekt.

Daarbij komt dat de betekenis ‘tafeldienst’ een afgeleide is van een omvattender betekenisveld dat doelt op het – inhoudelijke en belangrijke – werk van het bemiddelen en het bouwen van bruggen tussen mensen. De *diakonoï* die aan tafel dienen, zijn niet zomaar slaven, maar medewerkers en representanten van de gastheer. Met een ondergeschikte, laat staan een minderwaardige, plaats heeft dat niets te maken. De overheersende betekenis is het gezonden zijn van mensen die officieel namens iemand anders optreden als bemiddelaars. Een *diakonos* is een ‘*go-between*’, een gevolmachtigde dienaar die in opdracht van zijn zender handelt. Gedurende de uitvoering van zijn opdracht participeert hij in het gezag en het aanzien van zijn meester of meesteres. Zo noemt Paulus zich in 2 Korintiërs 5:18-21, als hij spreekt over zijn apostolisch ambt in de dienst van de verzoening, een gezant van Christus.

De moderne visie op het ambt van diaken als nederige dienstbaarheid aan de gemeente, miskent naar Collins’ overtuiging het ambtelijke, representatieve karakter van het begrip ‘dienst’. Ook de oudtestamentische passages over de dienaar (vert. nbv) of knecht des Heren (Jes. 42, 49, 50,

53) wijzen niet in de richting van een persoon die zich inzet voor de armen of voor de andere doelgroepen van het moderne diaconaat.

De visie van Collins krijgt de laatste jaren bijval. Zo spreekt Houtepen over een doorbraak in de discussies over het diakenambt die ons kan helpen aan een vernieuwde oecumenische consensus inzake diaconaat en diakenambt. Ook Anni Hentschel komt in haar monografie over *diakonia* in het Nieuwe Testament tot conclusies die in de lijn van Collins liggen. Hentschel ziet het eigenlijke van de dienst niet zozeer in de bemiddeling als wel in de uitvoering van een taak in opdracht van een ander. *Diakonia* en *diakonos* hebben volgens haar vooral betrekking op de arbeid van de evangelieverkondiging in opdracht van Christus. Van een nederige sociaal-caritatieve dienst in de zin van ons diaconaat is volgens haar geen sprake.

Evaluatie

Hoe is deze nieuwe visie op de achtergrond van de woordgroep *diakonia/diakonein* te waarderen? Zij betekent naar mijn overtuiging een belangrijke correctie op de gangbare invulling van het denken over ‘dienst’, zonder dat zij overigens helemaal overtuigend is. Voordat we enkele kritische opmerkingen maken, ga ik eerst in op wat we van Collins kunnen leren.

Collins’ visie op het ambtelijke en representatieve karakter van de *diakonos* weerspreekt terecht de laagkerkelijke opvatting van de jaren zestig van de vorige eeuw, waarbij de kerk als nederige dienaar gezien werd, wier functie opging in de dienst van de medemenselijkheid aan de wereld. Dat de diaken zijn Heer representeert, bevestigt de gereformeerde visie op het ambt als een opdracht van Christuswege.

Eveneens maakt een analyse van het woordgebruik ons duidelijk dat de woordgroep in een zeer groot aantal gevallen niet gebruikt wordt voor wat wij diaconaat als hulp aan arme en lijdende mensen noemen, maar vooral betrekking heeft op de dienst van verkondiging van het evangelie ten dienste van de opbouw van de gemeente. Enkele voorbeelden mogen dat verduidelijken. Paulus ziet zijn apostolaat onder de volken als *diakonia* (2 Kor. 3:3), nader aangeduid als ‘bediening van de verzoening’ (2 Kor. 5:18). Zichzelf en andere apostelen beschouwt hij als dienaren van Christus (2

Kor. 11:23) en zo ook van de gemeente (Kol. 1:25). Medewerkers van de apostel, zoals Epafras (Kol. 4:12) en Timoteüs (1 Tess. 3:2) worden eveneens dienaren van Christus genoemd. Hun dienst zal bestaan hebben uit prediking, onderricht, pastoraat, gemeenteleiding, visitatie. De gemeente moet worden toegerust tot *diakonia* (Ef. 4:12). In 1 Timoteüs 3 is sprake van *diakonoi* , mensen die geroepen waren tot een speciale dienst.

Uit de visie van Collins kunnen we als belangrijke gevolgtrekking afleiden dat wat wij diaconaat noemen, verbonden moet worden met de dienst van de verkondiging en de opbouw van de gemeente. Zijn visie is evenwel van eenzijdigheid niet vrij te pleiten. Slaat hij als rooms-katholiek theoloog in zijn accentuering van het ambt toch niet door in de richting van een hoogkerkelijk en hiërarchisch denken dat we in het Nieuwe Testament, waar het ambt vooral dienst is, niet vinden? Ook exegetisch zijn er vragen te stellen.

Ten eerste meen ik – anders dan Collins en Houtepen – de lijn van het diaconaat naar de profetieën over de dienaar van de Here te moeten vasthouden. De dienaar is ook degene die het gekrookte riet niet zal verbreken en de rokende vlaswiek niet zal uitdoven (Jes. 42:3).

En van de lijdende dienaar in Jesaja 53 wordt gezegd dat Hij – als de Man van smarten, veracht en van mensen verlaten, vertrouwd met ziekten – onze ziekten op zich heeft genomen en onze smarten gedragen heeft. In zijn plaatsvervangend lijden is Hij solidair met alle lijdenden. Daarin ligt wel degelijk een verbinding met het diaconale handelen van de kerk. Jezus Christus vervult die roeping van de dienaar (Mat. 8:16-17). Hij gaat de weg van de dienaar door zijn leven te geven als losprijs voor velen (Marc. 10:45).

Zo is Hij bron en norm voor discipelschap als dienst aan de ander. In de woorden ‘Groot is wie dient’ (Marc. 10:44) komt het aspect van de nederige slavendienst wel degelijk tot uitdrukking. Naast het woord *diakonein* vormt ook de woordgroep *doulos, douleuein* (slaaf, als slaaf dienen) een bijbels gegeven dat zicht geeft op diaconaat als nederige dienst (vgl. Filp. 2:6-7 ; zie ook Joh. 13 , het verhaal van de voetwassing). Volgelingen van Jezus Christus die zich dienstbaar maken aan de ander,

treden daarmee in zijn voetspoor en vormen in een wereld van heren en machthebbers een teken van tegenspraak.

In de tweede plaats wijs ik erop dat de sociale en diaconale component in de woorden *diakonein* en *diakonos* niet helemaal afwezig zijn. Zo komen we het werkwoord ‘dienen’ tegen in Matteüs 25:44 voor het omzien naar de noodlijdende naaste. In Handelingen 11:29 wordt *diakonia* gebruikt voor de ondersteuning van de armen in Jeruzalem, terwijl in 2 Korintiërs 9:1 de inzameling voor de armen van Jeruzalem een *diakonia* genoemd wordt ten behoeve van de heiligen, de gelovigen.

De zaak van het diaconaat

We hebben gezien dat we ons voor de omschrijving en fundering van de zaak van het diaconaat maar zeer ten dele kunnen beroepen op de woordgroep *diakonia*, *diakonein*, *diakonos* . Daarmee is echter niet alles gezegd. Het bijbels dienstbetoon is niet een afgeleide uit een woord of een begrip, maar is verworteld in het hart van Oude en Nieuwe Testament.

Hierboven noemde ik al de woordgroep *douleuein* (als slaaf dienen). Op enkele plaatsen in het Nieuwe Testament wordt de collecte voor armen van Jeruzalem omschreven met het werkwoord *leitourgein* (in de Griekse vertaling van het Oude Testament vooral betrokken op de tempeldienst). Van dit woord is ons woord ‘liturgie’ afgeleid als aanduiding voor de orde van de samenkomst van de gemeente, haar eredienst.

Verder wijs ik op het werkwoord *therapeuein* dat in niet-bijbelse Griekse teksten ‘dienen’ betekent, maar in het Nieuwe Testament veelvuldig voorkomt in de betekenis van ‘helen, genezen’ (o.a. Mat. 4:24; 10:8; Hand. 5:16) en ons daarmee op het spoor zet van het helende aspect van het diaconaat.

Voor de invulling van het diaconaat is ook de woordgroep *helpen*, *helper*, *hulp* van betekenis. Een blik in de concordantie leert ons dat deze woorden vooral in het Oude Testament voorkomen en op enkele plaatsen ook in het Nieuwe Testament. Doorgaans gaat het om concrete situaties van lijden, onrecht en ziekte waarin de hulp van God wordt ingeroepen. In 1 Korintiërs 12:28 noemt Paulus in een opsomming van de charismata ‘bekwaamheid om te helpen’ (vert. nbg 1951) of ‘hulpbetoon’ (vert. Naardense Bijbel) of

‘het vermogen om bijstand te verlenen’ (vert. nbv). Te denken is aan gemeenteleden die met deze gave het voor de zwakken en de kwetsbare mensen opnemen en hen te hulp komen.

Ten slotte wijs ik op woorden als *liefde, barmhartigheid en gerechtigheid*, die kernwoorden vormen voor een bijbelse invulling van het dienstbetoon.

We zullen dus voor de invulling van het diaconaat al deze verschillende begrippen – en de werkelijkheid waarnaar ze verwijzen – moeten laten meespreken. Dat maakt het moeilijk het wijde veld van het diaconaat in een eenvoudige definitie te omvatten.

Wie de bezinning op het diaconaat sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw overziet, ontdekt hoe steeds weer getracht wordt het brede veld van het diaconaal handelen in een aspect van de bijbelse boodschap te funderen en in te kaderen. Ik noem, zonder te streven naar volledigheid, enkele voorbeelden. Voor P.J. Roscam Abbing was dat het begrip ‘dienst’. In zijn in 1950 verschenen dissertatie schrijft hij:

‘De dienst der kerk omvat de dienst van het *verkondigen, het vermanen en het helpen* . Met het oog op de schuld van de mens verkondigt de kerk de vergeving van schuld; met het oog op de zonden van de mens vermaant de kerk hem met de zonde te breken, en met het oog op het lijden van de mens helpt de kerk hem tegen het lijden te strijden. De eerste dienst kan men noemen, zoals tegenwoordig gebruikelijk is, het apostolaat, de tweede het pastoraat, het derde het diakonaat.’

Roscam Abbing verbindt het diaconaat met verkondiging en pastoraat. Diaconaat is bij hem meer dan armenzorg; het is de hulp aan mensen in hun worsteling met het lijden, een taak die gefundeerd is in de barmhartigheid van God.

Dertig jaar later schrijft Paul Philippi , een van de toonaangevende theologen op het terrein van het diaconaat, een overzichtsartikel in de *Theologische Realenzyklopädie*, waarin hij het diaconaat fundeert in het helend en genezend karakter van Jezus’ werk onder de mensen en in de opdracht tot solidariteit van de gemeente met mensen in de knel. De bron

van het diaconale handelen is de Christusverkondiging, waarbij evangelie en ethiek, indicatief en imperatief, hecht verbonden zijn.

In de jaren dat de bevrijdingstheologie opgeld doet, vormt het woord *bevrijding* het kernwoord. De prediking van Jezus in Nazaret (Luc. 4:18-22) – het goede nieuws voor de armen – is daarbij doorgaans het uitgangspunt voor de doordenking van wat actueel diaconaat is.

De Leidse dogmaticus H. Berkhof noemt de diaconie een van de overdrachtselementen naast preek, doop, avondmaal, gesprek en geloofsonderricht, waardoor het heil bemiddeld wordt. Het heil van God gaat niet alleen het hart aan in zijn relatie tot God, maar het raakt heel het leven van de mens en de mensheid. Het heil is totaal, het is het antwoord op de dubbele gods- en zelfvervreemding van de mens, namelijk op zijn schuld en zijn nood. Diaconie gaat in op de concrete gestalten van nood en schuld in ons bestaan en in de wereld.

2 De christelijke gemeente

Diakenen zijn als kerkelijk ambtsdragers grensgangers. Diakenen gaan in op de materiële en maatschappelijke nood van de mensen en de samenleving. Met het diaconaat betreden we de handelingsvelden van kerk, geloof en samenleving. Diaconale bezinning is een onderdeel van de praktische ecclesiologie. Daarin staat de vraag naar het functioneren van de kerk centraal. Dat staat niet los van de bijbels-theologische en dogmatische bezinning op wezen en roeping van de kerk, maar in onderscheid van de dogmatiek schenkt de praktische ecclesiologie ook aandacht aan de empirische situatie van de kerk en onderzoekt ze de spanning tussen de normatieve uitspraken over de kerk en de feitelijke werkelijkheid.

Als bijvoorbeeld gezegd wordt dat de gemeente diaconaal is, is dat een geloofsuitspraak over de christelijke gemeente. In de praktische ecclesiologie stellen we de vragen: Wat houdt dat woordje 'is' in? Hoe functioneert het in de praktijk? Onder welke condities? Hoe is de relatie tot de samenleving? Denken we vanuit de kerk naar de samenleving of vanuit de samenleving naar de kerk? We kunnen spreken van een tweerichtingsverkeer. Vanuit de praktijk worden vragen gesteld aan de kerkleer. Omgekeerd kan de praktische reflectie op het kerkelijk handelen niet zonder normatieve uitspraken.

Kerk als koinoonia

Bij het diaconaat van de christelijke gemeente komt de sociale gestalte van de kerk in het vizier. Heitink wijst erop dat dit ons leidt naar het begrip *koinoonia* als centraal begrip in de bijbelse ecclesiologie. Het overstijgt en omvat de grondfuncties van de kerk: getuigenis, dienst en liturgie. Handelingen 2:42 vormt een paradigma van de gemeenschap van de gemeente: 'Zij bleven volharden bij het onderwijs van de apostelen en de gemeenschap, het breken van het brood en de gebeden.' Dit gaat gepaard met een solidair delen van geld en goed. In de viering van de maaltijd wordt de gemeenschap met de Here en met elkaar beoefend. Wat met *koinoonia* bedoeld wordt, wordt in Johannes 15 omschreven in het beeld van de

wijnstok en de ranken en in de brieven van Paulus met het beeld van de kerk als ‘lichaam van Christus’ (Rom. 12; 1 Kor. 12; Ef. 4).

Het beeld van de kerk als lichaam van Christus, als *koinoonia* en *communio*, heeft diep doorgewerkt in de christelijke traditie. In het Apostolicum is het geloofsartikel over de kerk omschreven met de woorden: ‘Ik geloof de heilige katholieke Kerk, de gemeenschap der heiligen’. Met name het tweede lid van dit artikel is voor ons onderwerp van belang. In de *Catechismus van Emden* (1554) worden de woorden ‘de gemeenschap der heiligen’ als volgt omschreven:

‘Ik versta dat zo, dat zoals de ware leden van de gemeenschap van Christus in gemeenschap met hun Hoofd en al zijn weldaden, onder elkaar gemeenschap hebben, ze zo ook door de liefde (Lat.: per charitatem) hun gaven tot elkaars opbouw gemeenschappelijk hebben.’

De sociale implicatie van deze belijdenis wordt prachtig verwoord in de *Kurze Form* (1520) van Luther :

‘Ik geloof dat in deze gemeente of christenheid alle dingen gemeenschappelijk zijn en de goederen van de een ook voor de ander zijn en dat niets van iemand alleen is.’

De *Heidelbergse Catechismus* spreekt in antwoord 55 over het deelhebben aan Christus en al zijn schatten en gaven en in de tweede plaats ‘dat ieder zich verplicht moet voelen om zijn gaven tot nut en heil van de andere leden bereidwillig en met vreugde te gebruiken’.

We kunnen spreken van een dubbele lijn: gemeenschap met Christus en op grond daarvan: onderlinge gemeenschap. Wanneer zoals in de formulering van Emden sprake is van de opbouw van de gemeente, gaan we niet te ver als we dit ook verstaan in de zin van de onderlinge solidariteit, waarin wij elkaars lasten dragen. De gemeenschap wil een solidaire gemeenschap zijn, die oog heeft voor de lijdende en zorgbehoevende naaste.

In de twintigste eeuw is het Dietrich Bonhoeffer geweest die een, ook voor het diaconaat, belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het verstaan van de kerk als liefdesgemeenschap in de navolging van haar Heer, Jezus

Christus. In zijn dissertatie *Sanctorum Communio* uit 1930 ziet Bonhoeffer het hart van de kerk in de plaatsbekleding door Christus, die de grondslag vormt voor de sociale dimensie van de kerk ('Christus als Gemeinde existierend'). In de zichtbare gemeenschap van de kerk als representant van de gekruisigde Christus krijgt Gods heil gestalte onder mensen. In zijn beroemde boek over de navolging verdiept Bonhoeffer deze sociale dimensie van de kerk als gemeenschap der heiligen. De gemeente draagt in de navolging het beeld van Christus dat Hij in haar drukt. Zo staat de kerk in de wereld, zonder in de wereld op te gaan. De kerk is geroepen om in de wereld anders dan de wereld te zijn, door concreet gestalte te geven aan Gods barmhartigheid, hoe blind de wereld daar ook tegen woedt.

De toespitsing van deze gedachten vinden we in de beroemde formulering uit de brieven die Bonhoeffer schreef vanuit de gevangenis. Daarin betreft hij de *communio* en de navolging op het aardse leven. Midden in het volle leven is de kerk geroepen 'er voor anderen te zijn'. Betekent dit dat de kerk zich oplost in de wereld? Terecht wijst Van der Linden er in navolging van Bethge op dat Bonhoeffer ook in deze toegespitste formuleringen in zijn denken over de kerk vasthoudt aan het 'van Christus uit'. De solidariteit van de kerk met de wereld wordt in evenwicht gehouden door haar identiteit in Christus, die haar van de wereld onderscheidt.

Kerk en samenleving

In het nieuwtestamentisch spreken over de kerk als lichaam van Christus speelt altijd de missionaire situatie van de gemeente mee. De kerk als gemeenschap staat midden in de samenleving. Wat betekent dat voor de reikwijdte van het dienstbetoon? Is het alleen gericht op de gemeenteleden? Of is diaconaat gericht op alle mensen in nood? In het algemeen kan gezegd worden dat diaconaat een ontwikkeling heeft doorgemaakt: van een meer beperkte opvatting – diaconaat als kerkelijke armenzorg – naar een zeer brede aanpak in de zin van werken aan het welzijn van groepen en individuen in knelsituaties, dienst aan de gemeente en vooral dienst aan de samenleving, present zijn als gastvrije gemeenschap onder de gemarginaliseerden van de maatschappij.

De kijk op de reikwijdte van het diaconaat wordt met name bepaald door de visie die men heeft op de kerk in haar verhouding tot de wereld. En deze staat weer niet los van de opvatting over de reikwijdte van Gods verlossend en verzoenend handelen.

In hoeverre dienen diakenen betrokken te zijn bij samenlevingsvragen? In hoeverre kan men samenwerken met niet-christenen? Hoe ver gaat de politieke verantwoordelijkheid van de diakonie? Gaat het handelen van de kerk op in het diaconale? Moet het Woord zich altijd bij de daad voegen? Is er een link tussen diaconaat en missionair werk? Elders in dit boek zal uitgebreid op deze vragen worden ingegaan. In deze inleiding volsta ik met enkele ecclesiologische opmerkingen.

Illustratief is een vergelijking van twee diaconale publicaties uit respectievelijk 1969 en 1990.

D.J. Karres nam in een studie uit 1969 zijn uitgangspunt in de bijbelse oorsprong van het diakenambt en de relatie tot de gemeente en stelde in dat kader de samenlevingsvragen aan de orde. Tieman en Zunneberg zetten in bij de maatschappelijke veranderingen, gaan breed in op de samenwerking met anderen inzake sociale problemen, terwijl zij opvallend veel aandacht schenken aan vredesvragen, de milieuproblematiek en de politieke dimensie van het diaconaat. Pas in het laatste hoofdstuk komt het aspect van de onderlinge zorg binnen de gemeente aan de orde.

De hier gesignaleerde verschuiving hangt samen met een *functionalistische* benadering van de kerk waarbij tegenover een eenzijdige gerichtheid op eigen zielenheil en geloofsopbouw, alle nadruk gelegd wordt op de dienst aan de wereld. De kerk binnenstebuiten (J.C. Hoekendijk). De kerk is er voor de wereld, geroepen om de sjaloom op aarde te vestigen. Op een korte formule gebracht: in een functionele visie op de kerk is de volgorde niet: God – kerk – wereld, maar God – wereld – kerk. We zien overigens tegen het einde van de jaren negentig een koerswijziging waarbij zaken als geloofsopbouw, spiritueel leven, liturgie en eredienst als de wezenlijke functies van de kerk weer sterker beklemtoond worden. Deze koerswijziging heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat het vooruitgangdenken en het optimisme van de jaren zeventig en tachtig

plaatsmaken voor resignatie. De gevestigde kerken zijn zo druk bezig met overleven dat het missionaire en het diaconale veel minder sterk in het vizier komt.

Geen valse alternatieven

Naar mijn overtuiging dienen we in de bezinning op de kerk op te passen voor valse alternatieven waarbij kerk naar binnen en kerk naar buiten, belijdenis en apostolaat, liturgie en dienstbetoon tegenover elkaar gezet worden als alternatieven waaruit we moeten kiezen.

Hier kan een denken over de kerk als lichaam van Christus, als gemeenschap der heiligen, ons helpen deze valse alternatieven te overstijgen. Heitink noemt *koinoonia* terecht een convergerend en integrerend begrip. Voor het onderwerp van dit boek betekent dit dat we ten aanzien van de verhouding van de kerk tot de wereld moeten zeggen: de kerk is er primair voor God en daarom ook voor Gods wereld. De gemeenschap met Christus is de bron voor onderling dienstbetoon naar binnen en naar buiten. Liturgie en diaconaat hebben elkaar nodig. De eredienst is als lofzeggende dienst aan God in zichzelf ook dienst aan de wereld. Omgekeerd brengen de diakenen de nood van de wereld binnen in de eredienst. De opbouw van de gemeente heeft naast een pastorale en een catechetische dimensie ook diaconale aspecten. Diaconaat als dienst van barmhartigheid en gerechtigheid is wel te onderscheiden van missionair werk, maar kan er niet van gescheiden worden.

Dienstbetoon jegens de medemens in nood, de arme, de zieke, de noodlijdende is niet los verkrijgbaar, maar verbonden met de dienst van het Woord, de dienst van de verzoening door de verkondiging van het evangelie. De winst van deze verbinding is dat de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid, het omzien naar mensen in sociale en maatschappelijke nood, geen losstaande activiteit van de christelijke gemeente is, maar opkomt uit en gedragen wordt door het evangelie van Jezus Christus. Dat impliceert dat we in ons denken over kerk en samenleving uitgaan van de christelijke gemeente en dat we het diaconaat plaatsen binnen het handelingsveld van kerk en geloof.

Het begrip *koinoonia* als convergerend en integrerend begrip kan ons ook behulpzaam zijn als het gaat om de vraag of we onder diaconaat alleen het ambtelijk dienstbetoon moeten verstaan of dat we ook andere vormen van christelijk hulpbetoon eronder kunnen rekenen. In het Nieuwe Testament komen de ambtelijke functies of diensten ter sprake binnen het kader van de door God met gaven begiftigde gemeente als charismatische gemeenschap. Het ambt is dienst aan de opbouw van de gemeente tot een dienende gemeenschap. Diakenen gaan de gemeente daarin voor. En bij de gemeente moeten we niet alleen denken aan de kerk als instituut, maar ook aan de roeping van de leden in het algemeen priesterschap van de gelovigen of, zoals ook wel gezegd wordt, het ambt der gelovigen in de samenleving.

Waar christenen individueel of in organisatorisch verband zich inzetten voor de nood van hun naaste kunnen we spreken van christelijk dienstbetoon.

Een proeve van omschrijving

Is het mogelijk de hierboven aangegeven aspecten in één sluitende definitie te vatten? Dat is nog niet zo eenvoudig. Elke definitie legt, zoals uit de voorbeelden blijkt, eigen accenten.

Enkele definities

Protestantse Kerk in Nederland

De gemeente is geroepen tot de dienst van barmhartigheid en gerechtigheid door:

- het betrachten van onderling dienstbetoon,*
- het verlenen van bijstand, verzorging en bescherming aan die wat nodig hebben,*
- het deelnemen in arbeid ten behoeve van het algemeen maatschappelijk welzijn,*
- het signaleren van knelsituaties in de samenleving en*
- het bevorderen van de zorg voor het behoud van de schepping.*

(Kerkorde pkn , ord. 8, art. 2)

Christelijke Gereformeerde Kerken

Diaconaat is dienst vanuit de liefde van Christus aan elkaar en aan allen opdat in de gezindheid en in de structuur van gemeente en samenleving het koningschap van Christus gestalte krijgt.

Om dat doel te bereiken dienen de diakenen in de gemeente stimulerend en coördinerend te werken en dient de gemeente als een leesbare brief in de samenleving te functioneren,

zodat vanuit de gemeente in de samenleving uitkomt wat de beleving van waarachtige barmhartigheid en gerechtigheid betekent.

(Deputaten adma , 1986)

Evangelische Alliantie

Diaconaat is het in navolging van de dienende Heer,

in gehoorzaamheid aan zijn Woord

en in de kracht van de heilige Geest

binnen en vanuit de charismatische gemeente van Jezus Christus

omzien naar mensen in hun fysieke, materiële en sociale noden

binnen de context van de samenleving.

(Bert Roor in Idea)

Handboek Diaconiewetenschap Barmhartigheid en gerechtigheid

Onder diaconaat of diaconie verstaan we het handelen vanuit en door kerken en andere

door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkomen,

opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke

nood van individuen en van groepen mensen,

en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.

Het bezwaar van een sluitende definitie is dat we ons a priori vastleggen en gevaar lopen ons niet meer te laten corrigeren door wat ons vanuit de Bijbel, de geschiedenis van de kerk en de ontwikkelingen in de samenleving wordt aangereikt. Daarom spreken we liever van een voorlopige omschrijving van het veld waarbinnen we ons bewegen:

Diaconaat heeft te maken met de zorg voor en hulp aan mensen in sociale en maatschappelijke knelsituaties.

– Het is een handelen dat geschiedt in de christelijke gemeente en vanuit de gemeente in de samenleving en de wereld.

– Het omvat zowel het dienstbetoon dat door of onder leiding van kerkelijke ambtsdragers geschiedt alsook door personen, groepen en bewegingen die zich door het evangelie laten leiden.

– Het is zowel betoon van barmhartigheid als beoefening van gerechtigheid.

– Het richt zich op personen en structuren.

– Het is te onderscheiden, maar niet te scheiden van de andere functies van de christelijke gemeente.

3 Vakgebied

In de voorgaande paragrafen ging het vooral om *diakonia* als dienstbetoon in en vanuit de gemeente van Christus. Daarnaast duidt het woord 'diaconaat' ook een vakonderdeel aan binnen theologische opleidingen en wordt het doorgaans gezien als onderdeel van de praktische theologie, de wetenschappelijke bezinning op de praxis van de christelijke gemeente. Was het tot voor kort een verwaarloosd onderdeel binnen de theologische opleidingen, de laatste decennia zien we hoe zowel op universitair niveau als binnen hbo -opleidingen het vakgebied meer aandacht krijgt, een aandacht die mede gestimuleerd wordt door tal van cursussen en toerustingsarbeid op plaatselijk en regionaal vlak.

Kritische reflectie op de praktijk

De praktisch-theologische bezinning is enerzijds een zeer *praktische* wetenschap die zich via onderzoek en analyse richt op de verbetering van de kerkelijke en ambtelijke praktijk. Zij zoekt naar normatieve uitgangspunten voor het verrichten van de dienst waartoe de gemeente geroepen is in de context van een veranderende wereld. Zij is daarom ook een *kritische* wetenschap. Want wij staan met de praktijk van het kerkenwerk in het spanningsveld van Woord en werkelijkheid. In elke tijd komen nieuwe vragen op.

In elke tijd staat de kerk voor nieuwe uitdagingen. Het maakt voor de diaconale praktijk verschil of deze arbeid zich voltrekt in een situatie waarin de kerk als volkskerk een begunstigde positie inneemt of in een tijdsbestek waarin de kerk een minderheid is in een geseclariseerde samenleving.

'Kritisch' heeft ook nog een diepere betekenis. Kerkenwerk voltrekt zich in de gebrokenheid van een door zonde gestempelde werkelijkheid. Altijd weer stuiten we op menselijk falen.

Wie zich bezint op diaconaat kan en mag daaraan niet voorbijgaan, maar zal kritisch moeten vragen naar de oorzaken van dit falen en de gevolgen ervan. Dan komt de vraag in het vizier hoe mensen zo toegerust kunnen worden dat zij goede instrumenten mogen zijn in de arbeid in Gods

Koninkrijk. Met name de voortschrijdende secularisatie met alle gevolgen van dien voor de gewijzigde positie van de kerken in het publieke domein, dwingen ons tot kritische reflectie op de aard van de christelijke presentie in de samenleving, de rol van de kerken, vernieuwing van diaconaal beleid en bezinning op de roeping van elk gemeentelid daarin.

Dit boek is geschreven vanuit gereformeerd perspectief. Dat betekent dat wij de bron en de norm voor praktisch-theologische bezinning zoeken in de Heilige Schrift. Daar vinden we de grondlijnen getekend voor wat christelijk dienstbetoon moet zijn. Een gereformeerd perspectief gaat niet voorbij aan de concrete werkelijkheid waarin mensen leven en werken.

Geloof wordt immers ‘geleefd’ in een concrete praktijk. Geloof en leven zijn nauw op elkaar betrokken.

In het diaconaat komt met name de sociale en communicatieve kant van de geloofspraktijk naar voren. Hoe leven en handelen mensen in een bepaalde context met het Woord van God en hoe geven zij de christelijke traditie vorm? Dat we spreken over geloofspraktijk betekent dat diaconaat als onderdeel van de praktische theologie meer is dan een handelingswetenschap. Het geloof voltrekt zich in handelingen, maar ook in overtuigingen, ervaringen en verwachtingen van mensen. Het gaat ook om bezinning op de vertolking van de boodschap van het evangelie in de werkelijkheid van het dagelijkse bestaan.

Een wijd terrein

In een recent handboek heeft Sake Stoppels ervoor gepleit om het vakgebied aan te duiden met de term ‘diaconiewetenschap’.

Hij voert een drietal motieven aan voor de keuze van deze naam:

- a. De constitutieve plek van het diaconale denken en handelen in het geheel van de theologie.
- b. Diaconale bezinning mag niet opgesloten worden in de praktische theologie. Ook de bijbelwetenschappen, de kerkgeschiedenis en de dogmatiek kunnen belangrijke bijdragen leveren.
- c. Het vakgebied wil meer doen dan handelingsaanwijzingen geven. Ook de achterliggende principiële en fundamentele vragen moeten aan de orde

komen.

Zonder ons vast te leggen op de naam 'diaconiewetenschap' zijn we van mening dat de drie motieven van betekenis zijn en ons in ieder geval laten zien hoe breed het terrein is van de diaconale bezinning.

De beoefenaar van dit vak staat voortdurend voor de noodzaak andere vakgebieden te betreden. De vraag naar de theologische fundering brengt ons op het terrein van de bijbelwetenschap en de systematische theologie. De vragen van vandaag staan niet los van de traditie en de geschiedenis. Daarom is geschiedenis van het diaconaat wezenlijk voor de beoefening van het vakgebied. Wetenschappen zoals sociologie, maatschappijleer, politicologie en economie helpen ons om de context van de samenleving scherp in het vizier te krijgen en de empirische werkelijkheid van de christelijke kerk te analyseren. Bezinning op vragen van diaconaal beleid en de plaats van de diaken, stellen ons voor kerkrechtelijke vragen.

Kijken we naar het werelddiaconaat, dan kunnen we om de samenhang met de vragen van het apostolaat en de zendingswetenschappen niet heen. Voor de Nederlandse situatie zien we een pendant met de samenhang tussen diaconaat en evangelistiek.

Ook de relatie tot en het onderscheid tussen pastoraat en diaconaat vragen om voortdurende reflectie. Pastores komen hoe langer hoe meer in aanraking met maatschappelijk-sociale knelpunten, zoals relatieproblemen, verslaving, armoede, werkloosheid, eenzaamheid enzovoort, terwijl diakenen en zorgverleners hoe langer hoe meer met immateriële vragen te maken krijgen.

4 Doel en opzet

We pretenderen met dit boek niet een breed opgezet handboek te geven, maar een basisboek voor allen die met diaconaal werk in ambtelijk of niet-ambtelijk verband zich bezig houden. Het boek is bedoeld als studieboek voor hbo -opleidingen theologie en de universitaire predikantsopleidingen, daarnaast als toerusting voor diakenen en diaconaal werkers en niet in het minst ook voor geïnteresseerde gemeenteleden.

We hebben gekozen voor de volgende opzet. Na deze inleidende verkenning van het terrein (i), willen we in hoofdstuk ii een aantal bijbelse gegevens verkennen. Hoofdstuk iii stelt de geschiedenis aan de orde. Hoe heeft het bijbels getuigenis doorgewerkt op de wegen die de kerk gegaan is? In hoofdstuk iv volgt dan een systematisch-theologische doordenking, waarbij op de eerdere hoofdstukken wordt teruggegrepen.

Na deze fundamentele hoofdstukken volgen drie hoofdstukken waarin een meer praktische toespitsing wordt gegeven, te weten: diaconaat en gemeente (v), diaconaat en samenleving (vi) en werelddiaconaat (vii). Het laatste hoofdstuk (viii) behandelt de relatie tussen diaconaat en gemeenteopbouw.